

NAWOORD

Baroja was een intelligente en weetgierige dilettant, in een tijd waarin dilettanten nog de illusie konden koesteren redelijk op de hoogte te zijn van de belangrijkste ontwikkelingen in de wetenschap. Hij was geen erudiet en liet zich daar ook niet op voorstaan. Zo bekende hij in zijn memoires dat hij niets snapte van Einsteins relativiteitstheorie. Op zichzelf is dat niet bijzonder, maar niet iedereen komt daar zo openlijk voor uit. Hij studeerde medicijnen maar was bepaald geen briljante student en hij heeft slechts een paar jaar gepraktiseerd. Aan zijn studie hield hij wel een grote belangstelling over voor biologie, en de onderhavige trilogie is doorspekt van – met name negentiende-eeuwse – inzichten afkomstig uit de genetica, het evolutionisme, de etnografie, de frenologie, etcetera. Sommige wetenschappelijke en pseudo-wetenschappelijke uitspraken van Baroja in zijn essays en zijn memoires, en van alter ego's als Iturrioz in zijn romans, zullen de moderne lezer de wenkbrauwen doen fronsen. Met name zijn ideeën over joden zullen menigeen tegen de borst stuiten. We moeten natuurlijk wel bedenken dat we spreken over een tijd waarin deze ideeën bon ton waren, zo'n drie decennia voor de Tweede Wereldoorlog. Normaal gesproken zou ik geneigd zijn referenties aan negentiende-eeuwse rassen Theorieën te negeren of af te doen als achterhaalde kletsboek, maar in dit geval zitten we met het probleem dat Baroja deze trilogie de titel 'La raza' heeft meegegeven: 'Ras'. Dat brengt ons op twee vragen. Wat bedoelt Baroja met 'Ras' en waarom heeft hij deze titel gekozen?

Het woord *raza* heeft in het Spaans een betekenis die we in het Nederlands niet of nauwelijks kennen. Tegenwoordig is deze betekenis nogal in onbruik geraakt, maar

tot de dood van Franco was het heel normaal om met ‘La raza’ te verwijzen naar Spanje als natie, en zelfs naar de hele Spaanstalige wereld. Voorbeelden daarvan zijn de franquistische propagandafilm *Raza* uit 1944, waarin de kwaliteiten van het Spaanse volk bezongen werden, en de viering van *El día de la Raza*, ‘De dag van het Ras’, op 12 oktober, waarop Columbus aan land ging in Amerika. Baroja gebruikt ras in deze betekenis in hoofdstuk xvi van *Stad in de mist*: ‘Vermoeid ras’. Als Natalia aan Iturrioz vraagt hoe het komt dat María zo bij de pakken neerzit, antwoordt hij:

O, maar u bent dan ook, een voortreffelijk specimen van een jong, fris ras, en uw levenskracht heeft een grote elasticiteit, en wij zijn oud, ons ras heeft te lang geleefd, en we zijn broos tot op het bot.

María is een ‘specimen’ van het mediterrane ‘ras’, dat ooit heer en meester was, maar dat nu het onderspit delft tegen het technologisch superieure noorden, of zoals Roche het stelt in *Stad in de mist*:

De eerste beschaving, waarin verbeeldingskracht en bespiegeling centraal stonden, moest zich wel ontwikkelen in warme en vochtige klimaten, waar graan en voedsel met zetmeel en suiker rijkelijk voor handen zijn. De industriële, wetenschappelijke beschaving gedijt noodzakelijkerwijs in klimaten zoals dat van Engeland. De natuur is hier ten dele vijandig, maar ze laat zich overwinnen; je moet met haar vechten, maar ze geeft zich al snel over, en als de mens ziet hoeveel de eerste inspanningen opleveren, komt hij in actie. De aarde geeft hem zin om te werken en een gevoel van triomf.

In het rampjaar 1898 ondervond Spanje aan den lijve dat zijn rol op het wereldtoneel was uitgespeeld. Baroja beschrijft in zijn memoires en in het derde deel van deze trilogie, *De boom der kennis*, dat veel Spanjaarden in de aanloop van de Spaans-Amerikaanse oorlog ervan overtuigd waren dat ze die 'barbaarse' yanks wel even in de pan zouden hakken. Het was precies andersom. De 'jonge, frisse en levenskrachtige' Verenigde Staten overmeesteren het afgeleefde Spanje. Hoe ingrijpend deze nederlaag was, blijkt wel uit het feit dat de generatie Spaanse auteurs die rond de eeuwwisseling begon te schrijven, onder wie Baroja, naar het rampjaar is vernoemd: *La Generación del 98*.

Rond de eeuwwisseling, die niet voor niets werd aangeduid als de fin de siècle, was niet alleen Spanje ten prooi aan pessimisme ten aanzien van de nabije toekomst. In heel Europa groeide de angst dat de beschaving aan het ontfaan was, hetgeen leidde tot armoede, misdaad, alcoholisme, morele ontfaanding en politiek geweld. Dit gevoel werd mede ingegeven door een reeks vrij recente wetenschappelijke ontdekkingen en inzichten. Op de eerste plaats het werk van Charles Darwin en zijn geestverwant Thomas Huxley (de opa van Aldous), maar ook de oudere evolutietheorie van Jean-Baptiste Lamarck, het sociaal darwinisme van Herbert Spencer, en de theorieën omtrent degeneratie van Cesare Lombroso. En daarnaast de erfelijkheidsleer van Gregor Johann Mendel (of van zijn herontdekker Hugo de Vries, over wie Baroja in zijn memoires schrijft) en de eugenetica van Francis Galton.

Net als veel van zijn tijdgenoten paste Baroja onbekommerd principes uit de evolutiebiologie toe op allerlei sociale fenomenen. In *De dolende dame* zien we een mooi voorbeeld van *survival of the fittest*, dat tegelijkertijd gelezen kan worden als een parabel van de Spaans-Amerikaanse oorlog: de aristocratische jongeman op zijn zwarte paard, die 'leek op de Ridder van de Dood, gegraveerd door de

grote Dürer', wiens wilskracht ondermijnd wordt door de tomeloze energie van zijn plebejische stiefvader.

Baroja was een pessimist. Hij geloofde dat het in ethisch en esthetisch opzicht bergafwaarts ging met de mensheid, en net als de door hem hogelijk bewonderde Schopenhauer meende hij dat er alleen in de wetenschap sprake was van vooruitgang. De mens als individu kon wellicht edele trekken vertonen, maar als collectief was de mensheid een beestenbende. De bevolking van Europa was explosief gegroeid (van 163 miljoen in 1740 tot 408 miljoen in 1900), wat leidde tot voortschrijdende massificatie. In *Stad in de mist* treffen we twee vormen van ontarding van de massa aan, een die teruggrijpt op het negentiende-eeuwse naturalisme, en een die vooruitwijst naar het cultuurpessimisme van Baroja's goede vriend José Ortega y Gasset, zoals verwoord in zijn boek *La rebelión de las masas (De opstand der horden)*. Baroja neemt de lezer mee naar Whitechapel, de buurt van Jack the Ripper, waarin drankzucht, prostitutie en misdaad welig tieren. In dit soort passages betoont Baroja zich een naturalist pur sang: pessimistisch, deterministisch en fatalistisch. Een subtielere vorm van dehumanisering treffen we aan in de parken van Londen:

Rondom een muziektent zat een kalme menigte mensen naar een concert te luisteren, sommigen op stoelen, anderen op het gras. Al die mensen zaten erbij als runderen, zoals mijn vader zei, met een soort vermoeidheid over zich, een soort afgematheid, verslagenheid, die meer aan herkauwers dan aan vleeseters deden denken.

Het proletariaat in Whitechapel gaat tekeer als wilde beesten en de tevreden massa-mens is een stuk vee.

Van de revolutie verwachtte Baroja ook niet veel goeds. Wellicht speelden de aanvaringen met de vakbonden die

hij als broodfabrikant had gehad hierin een zekere rol. Nilo Brull, de Catalaanse anarchist die een aanslag pleegt op het koningspaar in *De dolende dame*, is een megalomane psychopaat. De beschrijving van de anarchist bij wie María en Natalia op bezoek gaan in *Stad in de mist*, lijkt welhaast afkomstig uit een fysionomisch handboek van Lombroso:

Baltasar was het type van een mediterrane piraat, donker, klein, gedrongen, met een reusachtig hoofd; hij had iets van een monster, met zijn haakneus, de bobbel tussen zijn wenkbrauwen, zijn stierenek; zijn ironische, sinistere en fonkelende blik; zijn zwarte haar, stug als crin, met witte lokken; zijn olijfkleurige huid en zijn bittere glimlach.

De overige revolutionairen in deze trilogie zijn saloncommunisten of laffe charlatans zoals María's vader en Vladimir. Het heeft volgens Baroja sowieso geen zin om te strijden voor een betere wereld, want de wereld laat zich niet verbeteren. In *De boom der kennis* drukt Iturriz het zo uit:

Waar ik naartoe wil, is dit: dat er ten overstaan van het leven slechts twee praktische oplossingen zijn voor een nuchter persoon, óf onthouding en onverschillige aanschouwing, óf actie die zich beperkt tot een kleine kring [...] jij kunt je huis, je woonplaats, je land, de samenleving, de wereld, alles wat leeft en niet leeft in je beschouwing betrekken; maar als je tracht op te treden, rechtvaardig op te treden, zul je je moeten beperken, want je actieradius is kleiner dan je denkt, misschien zelfs kleiner dan je geweten.

Iturriz, zoals eerder opgemerkt een van Baroja's alter ego's, ontpopt zich aan het einde van *De boom der kennis* als een heuse rasverbeteraar:

Voor mij is dit het criterium: krijgt men gezonde kinderen, die men kan huisvesten, beschermen, onderwijzen, verzorgen... dan kunnen we de ouders absolutie verlenen; als men zieke, tuberculeuze, syfilitische, neurasthenische kinderen krijgt, dan beschouwen we de ouders als misdadigers [...] Trouwt u als u wilt, maar zorg dat u geen kinderen krijgt. Steriliseert u uw huwelijk.

Dit soort eugenetische ideeën, die overigens reeds door Plato werden aangehangen, klinken nu, na het nazistische sterilisatiebeleid, veel gruwelijker dan in het begin van de twintigste eeuw, toen rasverbetering door menigeen beschouwd werd als een legitieme methode om het lijden van de mensheid in te dammen.

‘In Duitsland wonen de Germaanse mastodont en de joodse apin in dezelfde stal. Geen wonder dat ze elkaar af en toe in de haren zitten,’ schrijft Baroja in 1935 in het essay ‘Los judíos’ (‘De joden’). Met name in *Stad in de mist* spelen joden een belangrijke rol. Baroja was behept met een aantal onfrisse vooroordelen tegen joden, die bovendien opvallend banaal zijn voor een auteur die bekend stond om zijn onorthodoxe standpunten. De joden zijn over het algemeen lelijk:

De Russische dame was een jodin die over de wereld trok op zoek naar een man om uit te zuigen. Deze lelijke, ijdele, verwaande juffrouw droeg een bril en had het gezicht van een mulat met een gelaatskleur van kweeperengelei, en kon ondanks haar pedante voorkomen niet tot tien tellen. (*De dolende dame*)

Santos Toledano zei verschillende malen tegen María dat hij van Spaanse origine was. Deze jood was een oosters type en hij had een kromme neus, dikke lippen,

gekruld haar. Het was een krachteloze, vette en walgelijke man. (*Stad in de mist*)

In het laatste fragment wordt verwezen naar de Spaanse origine van veel Europese joden. In dat verband kan ik me niet aan de indruk onttrekken dat er in het antisemitisme van Baroja een element van *Selbsthass* schuilde:

Dokter Iturrioz, oom van Andrés Hurtado, placht, vermoedelijk zonder geldige gronden, te beweren dat er in Spanje in moreel opzicht twee typen bestaan: het Iberische type en het Semitische type. Het Iberische type dacht hij de stoere en krijgshaftige eigenschappen van het ras toe, en het Semitische type de neiging tot stelen, konkelen en handeldrijven. (*De boom der kennis*)

Baroja meende, zoals de meeste antisemieten, dat joden geldwolven waren. In haar beginperiode bij Dickson, Mantz en Co luncht María in een eettentje, ‘gefrequentieerd door de laagste sociale lagen van de zakenwereld,’ waaronder ‘jonge joden die eruitzagen als apen, nog maar net op weg naar het miljonairschap.’ Ik kan me bijna niet voorstellen dat Baroja niet bekend was met de historische verklaringen voor de omstandigheid dat veel joden werkzaam waren in de financiële sector, bijvoorbeeld dat joden door de eeuwen heen geweerd zijn uit andere sectoren, maar ik heb er niets over kunnen vinden, noch in zijn romans, noch in zijn essays, noch in zijn memoires. Zijn verklaring voor de grote rol van de joden in de geldwereld is dat geld de grote gelijkmaker is. De joden vormen een ontworteld volk dat jaloers is op andere ‘rassen’ – Duitsers, Fransen, Engelsen, etcetera – die wel een eigen vaderland hebben. Geld heeft geen wortels en maalt niet om afkomst.

In zijn bundel essays *Vitrina pintoresca* ('Pittoreske vitrine') beschrijft Baroja een hypothetische stad in de Verenigde Staten, waar duizenden Duitsers, Fransen, Russen, Polen en Italianen naartoe emigreren. Na een tijdje zijn er ineens duizenden joden. De inwoners van die stad voelen zich belazerd, schrijft Baroja, want een Engelsman is een serieuze en competente klerk, een Duitser een goede pedagoog, een Fransman een bekwame mecanicien, etcetera. Maar een jood is alleen trouw aan zijn godsdienst en aan zijn theocratische gemeenschap. Hij laat zich weinig gelegen liggen aan de rest en denkt alleen maar aan geld verdienen.

Ziehier het verschil tussen meneer Mantz en Jonas Pinhas in *Stad in de mist*. Meneer Mantz 'was kind van Duitse ouders maar hij voelde zich de meest Engelse Engelsman van Engeland'. Jonas Pinhas daarentegen, 'een rijke jood met een winkeltje in Soho', zal nooit een echte Engelsman worden: 'hij was in datzelfde huis geboren en Londen nog nooit uit geweest, en toch had hij heimwee naar zuidelijke landen.' Meneer Pinhas wordt door Baroja relatief vriendelijk geportretteerd, met een welhaast Dickensiaanse mildheid. Maar ook hier ontbreken de antisemitische steken onder water niet. Meneer Jonas gedenkt 'op eerbiedige toon de oude Disraeli, die twee keer in zijn winkel was geweest en uitstekend Spaans sprak', en over wie Baroja in *Vitrina pintoresca* schreef:

Ondanks zijn verbritsing blijft hij altijd joods en anti-Europees, en hij bewerkstelligt dat de Russen in zijn tijd Constantinopel niet kunnen innemen, hetgeen wenselijk en beschavend voor Europa ware geweest.

Om dezelfde reden zijn socialisme en communisme volgens Baroja typisch joodse ideologieën. Ze nivelleren en verdoezelen het onderscheid tussen de naties.

Wat ter verdediging van Baroja kan worden aangevoerd

is dat hij geen politieke conclusies verbindt aan zijn anti-semitisme. Hij vindt 'de *razzia's* in de islamitische *ghetto's* en de *pogroms* van de Slavische landen' weliswaar verklaarbaar, aangezien 'de jood gelooft dat hij is voorbeschikt tot heerschappij over de volkeren', maar hij roept er zelf niet toe op. Dat komt voornamelijk doordat Baroja een apolitieke eenzaat was, met een grondige hekel aan alles wat riekte naar goddelijke en wereldlijke heilsplannen: 'Ik ben altijd een radicale, individualistische en anarchistische liberaal geweest. Ten eerste vijand van de Kerk, ten tweede vijand van de Staat.' Bovendien vindt hij de vermeende anti-Europese houding van de joden logisch en in laatste instantie onverwiltbaar: het is de aard van het beestje.

Nochtans verklaart Baroja zich in zijn essay 'Arios y semitas' ('Ariërs en Semieten'), gepubliceerd in de bundel *Rapsodias* ('Rapsodieën') uit 1936, een voorstander van het zionisme:

Het zou logisch zijn als het merendeel van de joden die hun godsdienst niet willen opgeven naar Palestina zou vertrekken. Die parasitaire levenswijze van hen moeten ze zelf als vernederend ervaren; ze zullen het nobeler vinden om in het land van herkomst te wonen en een natie te vormen.

Het Hebreeuwse volk, dat uit twintig miljoen mensen bestaat en over grote rijkdommen beschikt en de belangrijkste banken van de wereld bezit, zou zich de luxe van een eigen land moeten kunnen veroorloven in plaats van een parasitair leven te leiden.

Of het nu waar is of niet wat de Israëlieten ten laste wordt gelegd, ze zouden het oog op Zion moeten richten.

Conclusie

‘Ik ben geïnteresseerd in rassen,’ schreef Baroja in zijn memoires, ‘bij mensen en bij dieren.’ Zijn opvatting van het begrip menselijk ras is heel ruim. De neurasthenische constitutie van Andrés Hurtado in *De boom der kennis* valt eronder, en het flegmatische temperament van dokter Iturrioz; Baroja’s afstamming, zeven achtste Bask en een achtste Langobard; Latijnen, Germanen, Joden; Duitsers, Engelsen, Fransen: karakters, typen, stammen, naties... Op het eerste gezicht lijkt het een vergaarbak, maar bij nadere beschouwing zijn ze allemaal terug te voeren op het eerste lid van Taines triade: *race, milieu, moment*.

Ras is voor Baroja het materiaal waarmee wij mensen het moeten doen, het deel van ons dat ons gegeven is, waar we geen invloed op hebben: de aard van het beestje. ‘Ras’ is een fatalistische trilogie, omdat Baroja het accent legt op de fundamentele onmaakbaarheid van ons leven, en daardoor zijn het in zekere zin ook drie vergoelijkende, meewarige romans, doortrokken van een Schopenhaueriaans medelijden. Aracil kan er niets aan doen dat hij een egoïst is:

Ik bedoel dat de mysterieuze klokkenmaker die zulke verschillende klokken maakt met dezelfde veer en dezelfde slinger, en mannen en vrouwen met dezelfde hartstochten maakt, een beetje slordig is geweest toen hij Aracil fabriceerde en hem weinig gevoel en te veel egoïsme heeft gegeven. Ze zeggen dat sommigen een hoofd voor de sier hebben; hij heeft volgens mij zijn gevoeligheid om ermee te geuren op theekransjes... Maar dat neemt niet weg dat hij heel sympathiek is.
(*Stad in de mist*)

María kan het niet helpen dat ze niet moedig genoeg is om onafhankelijk te leven: ‘Ik ben niet sterk genoeg om

immoreel te zijn.' En Andrés Hurtado kan het niet helpen dat... Maar daar komen we op terug in het volgende deel van deze trilogie: *De boom der kennis*.

Frans Oosterholt